

El pas de les tropes carolíngies per la serralada del Montnegre i el Corredor durant la conquesta de Barcelona

Joaquim Graupera
Grup d'Història del Casal-Mataró

Resum

El Maresme es va convertir en zona fronterera entre l'imperi carolíngi i el poder musulmà des de 785 fins a 801 aproximadament. És durant aquest període, sobretot a partir de l'any 800, que la zona compresa per l'actual Maresme patirà les incursions bèl·liques per la conquesta de Barcelona per part de les tropes carolíngies.

En l'estudi presentat s'analitza la possible ruta seguida per les tropes carolíngies, a partir de fonts literàries, com les cançons de gesta, i a partir de fonts hagiogràfiques, que són les més importants.

La situació a nivell topogràfic de fundacions eclesiàstiques carolíngies demostra que la via utilitzada per al trasllat de les tropes i els seus diferents assentaments al pas pel Maresme no deuria ser la Via Augusta.

Paraules clau
Carolíngis, Maresme, hagiografia

Resumen

El paso de las tropas carolingias por la sierra del Montnegre i el Corredor durante la conquista de Barcelona

El Maresme se convirtió en zona de frontera entre el imperio carolingio y el poder musulmán desde el año 785 hasta el año 801 aproximadamente. Es durante este período, sobre todo, a partir del año 800, que la zona comprendida por la actual comarca del Maresme sufrirá las incursiones militares de la conquista de Barcelona por parte de las tropas carolingias.

En el presente estudio se analiza la posible ruta seguida por estas tropas, a partir de fuentes literarias, como las canciones de gesta, y a partir de fuentes hagiográficas, que son las más importantes.

La situación en el ámbito topográfico de fundaciones eclesiásticas carolingias demuestra que la vía utilizada para el traslado de las tropas y sus diferentes asentamientos por todo el Maresme no debería ser por la Vía Augusta.

Palabras clave
Carolíngios, Maresme, hagiografía

Summary

The passage of Carolingian troops through the Montnegre i el Corredor mountain range during the conquest of Barcelona

Maresme was a frontier zone between the Carolingian empire and Muslim holdings from approximately 785 to 801. It is during this period, particularly starting around the year 800, that the area making up the present-day Maresme was beset by incursions of Carolingian troops aiming for the conquest of Barcelona.

In the study presented, the possible route taken by Carolingian troops on the basis of literary sources such as heroic medieval poems and hagiographic sources, which are the most important.

The topographical situation of Carolingian ecclesiastical foundations shows that the route used for the transport of troops and their various settlements throughout the Maresme did not follow along the Via Augusta.

Keywords
Carolingians, Maresme, hagiography

La conquesta carolíngia del Maresme i Barcelona

La conquesta de Barcelona es va iniciar a partir de l'acord pres en una gran assemblea celebrada a Tolosa de Llenguadoc i presidida per Lluís el Pia-dós a la primavera de l'any 800. La decisió última, però, va ser presa per Carlemany i els preparatius van ser duts a terme per Bigo, gendre de l'emperador. Sembla que l'exèrcit va estar format per tres cossos: un de dirigit per Lluís el Pia-dós, es va situar al Rosselló; el segon dirigit pel comte Ros-tany de Girona, que assetjà Barcelona; i el tercer amb el comandament del duc Guillem de Tolosa i el comte Ademar de Narbona, que es va dirigir més al sud per aturar possibles reforços musulmans que poguessin venir. Aquestes tropes musulmanes de reforç, davant la presència d'aquestes tropes carolíngies, sembla que es van aturar a Saragossa i davant la presència de tropes franques van retrocedir. Aquest fet va fer possible que les tropes de Guillem i Ademar es presentessin a Barcelona per reforçar el setge.

Segons sembla, el setge va durar set mesos i les dificultats amb què es van topar els assaltants van ser importants, sobretot a causa de les fortes muralles tardoromanes de la ciutat. Malgrat les contradiccions de les fonts (SALRACH, 1993, p. 136), sembla que la ciutat va ser presa el Dissabte Sant d'aquell any, és a dir, el 4 d'abril de l'any 801. La temptativa de fer baixar la frontera vers l'Ebre va fracassar cap a l'any 809 i la frontera sud del comtat s'estabilitzà immediatament al sud del Llobregat durant gairebé dos segles.

Segons aquestes dades, el Maresme es va convertir en zona fronterera entre l'imperi carolíngi i el poder musulmà des del 785 fins al 801 aproximadament. És durant aquest període, sobretot des de l'any 800, que la zona compresa per l'actual Maresme patirà les incursions bèl·liques per la conquesta de Barcelona a mans dels carolíngis.

Les fonts literàries i hagiogràfiques per poder documentar la ruta utilitzada

Segons MARTÍ DE RIQUER, en una conferència celebrada a Barcelona el 26 de gener del 1967, sobre les cançons de gesta carolíngies, analitza el poema èpic *Chançon de Guillaume*, descobert el 1903. En aquest poema descriu un fet, situat a un lloc de la costa prop de Barcelona anomenat *Archamp*.

En aquest indret, segons el poema, hi va desembarcar el rei sarraí Deramed de Còrdova, el qual va lluitar contra les tropes carolíngies i va guanyar la batalla. En el poema tan sols queden en peus el jove Viví i el seu cosí Giralt. Per poder guanyar la batalla cal l'ajut del comte Guillem, que es troba a Barcelona amb la seva esposa Guiburc, el qual hi acut i que ajuda a guanyar la batalla. Segons aquest poema es pot deduir que el lloc d'Archamp que cita el poema es troba situat a quinze llegües de Barcelona. Segons MARTÍ DE RIQUER «... Entre moltes hipòtesis que s'han emès per localitzar Archamp, la més vàlida és la que identifica amb Argentona, a 32 quilòmetres al N.E. de Barcelona i a la costa, i no està de més afegir que el nom de l'heroi, Vivien, el portaven alguns catalans des del s. x i un d'ells, el 1142, precisament al terme d'Argentona», referint-se al Baró de Viver d'Argentona.

ESTEVE ALBERT (ALBERT, 1973, p. 40), també va intentar rastrejar el pas de les tropes carolíngies pel Maresme i ho va fer utilitzant l'hagiotoponímia. L'existència de capelles amb advocació de sants d'origen francès, protectors de les tropes franques, per tota la serralada costanera el porta a afirmar que «Les capelles de Sant Martí i de Sant Sadurní (patrons respectivament, dels francs i dels aquitans) i encara les de Sant Llop [...] que trobem per tota la serralada on l'exèrcit franco-aquità va fortificar-se per a refusar els contra-atacs, molts dels quals es produïen amb desembarcs a la reguarda sobre les platges del Maresme, foren alçades (si no totes la majoria) on hi havia cam-paments».

És cert que algunes advocacions de les esglésies d'origen medieval de la comarca, tal com diu ESTEVE ALBERT, tenen aquestes advocacions franques. Pel que fa al cas de Sant Llop, malgrat que té també un origen franc, creiem que la introducció del seu culte, com el cas de Dosrius, devia coincidir amb les advocacions a Sant Sebastià com a ajut per lluitar contra la pesta, les febres i les epidèmies dels segles xv i xvi. Aquest sant va néixer a Orleans vers l'any 609. Va ser bisbe de la ciutat de Sens i durant el seu mandat es va oposar al rei merovingi Lotari, el qual el va desterrar i després el va perdonar. Va assistir al sínode de París l'any 614. Va morir l'any 623 i va ser enterrat a l'església de Santa Columba de Sens. El seu culte sovint servia com a invocació contra els llops i era protector de les pastures i de la ramaderia ovina. També s'usava la seva protecció contra les febres i la por dels nens. Al Maresme solament hi

ha la capella de Sant Llop de Dosrius, però com hem avançat és més tardana (s. xvi).

D'aquesta manera, les advocacions dels sants francs que es podrien admetre com a vàlids seguint la teoria d'ESTEVE ALBERT serien la de sant Genís, sant Vicenç, sant Sadurní i el culte més evident d'aquest pas carolingi per la zona, seria el culte de sant Martí amb nombroses esglésies i capelles, com veurem algunes d'aquestes molt vinculades a un element de defensa proper.

Sant Genís

Era un funcionari de la ciutat d'Arles en temps de Dioclesià. Com que es va negar a complir l'edicta de persecució contra els cristians d'aquella ciutat, va ser martiritzat l'any 308. Va ser cantat per Prudenci en el llibre *Peristephanon* i la seva vida també és explicada per Venanci Fortunat. El seu culte també es podia haver introduït durant l'època visigòtica, però com que no surt en l'oracional de Tarragona del segle vii, probablement el seu culte es degué limitar a la zona d'Arles i es degué introduir a la nostra comarca en època carolíngia. Al Maresme hi ha sota la seva advocació les parròquies de Sant Genís de Palafoles i la de Sant Genís de Vilassar. La parròquia de Sant Genís es troba documentada per primer cop l'any 948 com a *villam palatioli cum ecclesia sancti Genesisii* (VELLVEHÍ, 1992a) i també documentalment citada més vegades els anys 974 i el 982 en una butlla i un precepte de confirmació de béns al monestir de Sant Pere de Rodes, del qual depenia inicialment el domini d'aquesta església. La parròquia de Sant Genís de Vilassar la trobem per primer cop a nivell documental el 12 de juny de 1118, en una donació d'un alou feta per Arnau Ramon de Subirats i Gerberga a la Canonja de la Santa Creu (Arxiu de la Catedral de Barcelona [ACB]: *Liber II Antiquit*, fol.151, doc. 438). Encara que de la parròquia no hagi quedat cap documentació d'època carolíngia, sí que apareix documentat el terme des de l'any 978, «... in terminio Vilazari». (ACB: *Liber Antiquitatum II*, núm.455, fol.158b. Publicat a FÀBREGA, 1995, doc. 124, p. 324).

Sant Sadurní

Va morir a Tolosa de Llenguadoc vers l'any 251 i és el primer bisbe conegut d'aquesta ciutat. La tradició li atribueix la mort arrossegat per un brau.

Aquesta advocació ja era coneguda en època visigòtica, ja que el trobem en l'oracional de Tarragona (s. vii), però el seu culte té una arrel clarament carolíngia, ja que la majoria d'esglésies sota aquesta advocació es troben situades a la Catalunya Vella o a la frontera de la Marca (RIBER, 1919).

Al Maresme tenim l'advocació de Sant Sadurní de Valldeix a Mataró. La cita més antiga que fa referència a aquest veïnat pertany al 30 de març del 949, quan Argovard ven uns terrenys a Eldreguda. Aquests se situaven al comtat de Barcelona «...in Maresma, in terminus de Alarona, in Villa Valades...» (Fita, 1902, pàg. 347-348). Trobem documentada l'església per primer cop quan Sicarda, muller de Seniofred Flavi, fa testament el 30 de setembre de l'any 1066 i cedeix un alou al Monestir de Sant Cugat del Vallés, l'import de les rendes del qual havien de servir en benefici de les obres de la sagristia del monestir. Aquest alou es trobava «in maritima, cum ipsa ecclesia, qui ibi est, in locum qui dicunt Valedex, sive Civitas Fracta» (ACA: Cartoral de Sant Cugat del Vallès. fol. 316 doc. 945. Rius, 1946, doc. 651, p. 318), és a dir, al Maresme, amb la seva església, i es refereix a la capella de Sant Sadurní, la qual es troba al lloc de Valldeix, situat prop de Civitas Fracta o Mataró.

Sant Vicenç

Nascut probablement a Osca, va morir a València cap al 304. Va ser diaca del bisbe Valer de Saragossa i el van traslladar a València per ser martiritzat en temps de Dioclesià. L'himne 5 del *Peristephanon* de Prudenci i una passió tardana expliquen la seva vida. Al barri de la Roqueta de València li van erigir una basílica paleocristiana. Els visigots van estendre el seu culte des del nord d'Àfrica fins a la Gàl·lia i per les comunitats mossàrabs posteriorment. Malgrat el coneixement del seu culte en època visigòtica, l'any 855 els monjos Hildelbert i Eudald de Conques van anar a buscar el seu cos, que van trobar a les runes de la basílica paleocristiana de València. Durant el trajecte el cos va ser robat pel bisbe de Saragossa i va ser venerat a l'església de Santa Maria d'aquesta localitat. L'any 863, el comte Salomó de Cerdanya i dos monjos de Castres, amb l'autorització del valí de Còrdova, el van portar a Castres per Balaguer, Berga, Alp i Llívia. Segons PLADEVALL, moltes esglésies carolíngies porten la seva advocació (PLADEVALL, 1980).

Al Maresme tenim les esglésies de Sant Vicenç de Tordera, Sant Vicenç de Llavanes o de Montalt i la capella del castell de Sant Vicenç o de Burriac.

L'ermita de Sant Vicenç de Tordera es troba actualment enrunada i es localitza al costat de la carretera de Tordera a Fogars de la Selva. És una de les ermites més citades en la documentació, ja que el proper monestir de Roca Rossa hi tenia béns a prop. Malgrat que pot tenir un origen anterior, s'esmenta per primer cop en els documents l'any 1199 «in plano sancti Vicentii» (VELLVEHÍ, 1992 b). La parròquia de Sant Vicenç de Montalt es cita per primer cop el 8 de novembre del 1169, en un establiment d'unes terres (ACB: *Speculum Offi.*, fol. 248). Aquesta capella s'esmenta amb el nom de Sant Vicenç de «*Callis*» o Caldes. També, en els primers documents, surt citada amb el nom de Sant Vicenç de Llavanes, com és el cas de l'establiment de Berenguer i Tensaria realitzat per Guillem de Castellvell i la seva muller Blasdida (Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA): doc. núm. 185 d'Alfons I). A partir d'aquests documents, podem saber que pertanyia al terme del castell de Mataró, que tenia categoria de parròquia sufragània de la de Sant Andreu de Llavanes i que el seu terme comprenia els actuals termes municipals de Caldes i Sant Vicenç de Montalt. D'aquest terme parroquial es va segregar la parròquia de Caldes l'any 1379. I el 13 d'abril del 1584, Sant Vicenç es va segregar de la parròquia de Llavanes (VILARDEBÓ, 1926, p. 707). L'últim dels edificis sota aquesta advocació és la capella castral del castell de Burriac (Cabreria de Mar). La capella la trobem documentada abans que el castell, el 23 de març del 894, en les afrontacions de la venda d'una vinya a *vila lotone* (Can Lledó d'Argentona) feta per Adrila i Ermessenda a Rammio i Adalvira. Aquesta vinya afrontava a tramuntana «... in via qui discurrit a domum Sancti Vicenti» (ACA: *Diversorum C*, 2-1-1 (a)).

Sant Martí

Va néixer a Sabària, a Pannònia, vers el 316 i va morir el 397. Va ser soldat, ermità i fundador de diversos cenobis i, finalment, bisbe de Tours a partir del 371. Figura cabdal de la cristianització de la Gàl·lia, i la seva vida va ser molt coneguda a partir de l'activitat evangelitzadora de Sulspici Sever. A tot el Maresme, i especialment al Baix Maresme, hi ha moltes capelles sota la seva advocació, com

ara les capelles de Sant Martí d'Arenys de Munt, Sant Martí de Mata, Sant Martí d'Argentona, Sant Martí de Teià i Sant Martí i Sant Romà de Tiana (GRAUPERA, 1992).

La parròquia de Sant Martí d'Arenys de Munt és esmentada per primer cop en la delimitació de béns i possessions que va fer el rei franc Lluís el Tartamut al bisbe Frodoí de Barcelona de les terres situades en el pagus de Girona l'11 de setembre de 878. Novament és esmentada el 998 com a límit d'un alou que els comtes Ramon Borrell i Ermessenda van fer a ènnec Bonfill, situat a Vallgorguina i que tenia com a terme amb «in ecclesiam Sancti Martini sita super Arennios» (PLADEVALL, 1992).

En el document citat del 878 és citada una capella dedicada a Sant Martí: «Item domum Sancti Martini ad lucum Maritimum, iuxta riuo Argentona, cum villaricellos de super positos, cum terminis et adiacentiis suis» (ACB: *Liber antiquitatum I*, núm. 2. ff 1d-2c. Citat per FÀBREGA, 1995, vol. 1, doc. 3, p. 190-192). La identificació d'aquesta església amb Mata va portar a finals del segle passat una polèmica entre els historiadors J. M. Pellicer i Francesc Carreras Candi (GRAUPERA, 1989 a, p. 33). Pel que sembla, la capella dedicada a Sant Martí que s'esmenta en el document es refereix a la capella de Sant Martí d'Argentona, que estava situada on ara hi ha el Mas de Can Martí de la Pujada (GRAUPERA, 1989 b). Pel que fa a la parròquia de Sant Martí de Mata, el topònim Mata, és citat el 963 (ACA: *Cartoral de Sant Cugat del Vallès*, fol. 317, fol. 948. RIUS, 1945, doc. 66 p. 57). Els límits de veïnat eren molt extensos segons es dedueix d'una altra escriptura de l'any 989. Mata limitava amb Llavanes per l'orient, a migdia amb les aigües del mar, a occident amb Valldeix i a tramuntana amb el terme de Dosrius (ACA: Comte Borrell II, núm. 48). Coneixem la capella de Sant Martí d'Argentona, directament a partir d'un precepte del rei Lotari datat el 2 de gener del 988, en què confirma les possessions del monestir de Sant Cugat del Vallès, i en el qual es pot deduir que la capella de Sant Martí d'Argentona i les seves possessions pertanyien al dit monestir, ja que és citada amb aquestes termes: «Et ecclesiam Sancti Martini ad Argentona, cum earum decimis et primiciis...» (ACA: *Cartoral de Sant Cugat del Vallès*, fol. 2, núm. 3. Citat per CARRERAS, 1891, p. 26). En coneixem la situació a partir de les afrontacions d'un alou venut pels germans Guanaldot i Guillem Cendret a Miró Balluví el dia 6 de desembre del

1053. En les afrontacions trobem que «... prope Sancti Martini et afrontat predicto alodio de parte orientatis ad ipso puio de ciresa, de meridie in terra de Racolfo sacerdos, in ipsa terra, de ocase in ipso rio de Argentona in acua de Cornudel sive Maians, de circi in ipso puio de Gamiza...» (ACA: *Cartoral de Sant Cugat del Vallès*, fol. 412, núm. 1201. Citat per CARRERAS, 1891, p. 26). Actualment hom coincideix que es trova situada al mas de Can Martí de la Pujada d'Argentona (GRAUPE-RA, 1992).

La parròquia de Teià és documentada per primer cop el 21 de desembre del 965, quan els almoners de Mir van lliurar a la Santa Creu de la Seu de Barcelona l'església de Taliano amb la seva parròquia, delmes i primícies (ACB: Liber IV Antiquitatum, doc. 56). La capella de Sant Martí de Montgat pertanyia a l'edat mitjana al terme de Tiana. Marià Ribas creu que es va erigir dins la propietat d'una vil·la romana a partir de l'abundància de materials romans trobats a la zona i l'aprofitament de carreus, una mola de molí i altres materials als murs de la capella (Ribas, 1975, p. 120). És documentada per primer cop el 18 de març del 1026, una dona, Ega, que donà al monestir de Sant Cugat del Vallès una peça de terra que provenia del seu pare «et ipsa ecclesia qui ibi est fundata Sancti Martini, qui mi advenit...». Aquesta finca afrontava a tramuntana amb la muntanya de «Campo sentese» i «Tizana», a llevant amb l'«areneo de vila Elela», a migdia amb les ones del mar i a ponent amb un sorral (ACA: *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, doc. 937. Cuyàs, 1931). L'any 1098 aquesta capella és documentada amb la doble advocació de sant Martí i sant Romà de Monte Gato, quan el papa Urbà II confirma a Sant Cugat aquesta capella (ACA: *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, fol. 430, núm. 1269. Editat per Rius, 1946, p. 431). El papa Calixt II va confirmar aquesta possessió del cenobi l'any 1120 (ACA: *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, doc.8. Editat per Rius, 1946, p. 45). Juntament amb en Jaume Vellevehí vam identificar que la primitiva advocació de Sant Martí coincideix amb l'actual mas de Can Sentromà de Tiana (Vellevehí-Graupera, 1997).

La ruta utilitzada per la conquesta carolíngia al seu pas pel Maresme

La hipòtesi més raonable és que les tropes carolíngies de Tolosa i Narbona devien utilitzar l'antiga Via Augusta per arribar a Barcelona, passant per

Girona, on es devien afegir les tropes del comte Rostany. És probable que les tropes es dividissin als dos brancals de la Via Augusta, uns pel pas del Vallès i uns altres pel Maresme, fins a arribar a Barcelona.

La situació a nivell topogràfic de les fundacions eclesiàstiques carolíngies esmentades demostra, malgrat tot, que la via utilitzada pel trasllat de les tropes i els seus diferents assentaments al pas pel Maresme no deuria ser la Via Augusta. Aquesta, encara en ús i practicable, deuria presentar certs desavantatges a nivell defensiu, ja que passa prop de la costa i a la plana. Aquests dos elements deuria ser un inconvenient per preveure un possible atac musulmà per mar i per sorpresa des de Barcelona.

Les fundacions carolíngies testen una reutilització de vies interiors per la Serralada del Montnegre i el Corredor. En alguns trams aquesta via es coneix com a *Camí dels contrabandistes*.

El *Camí dels contrabandistes* és un camí conegut des de l'època ibèrica que té un recorregut pel territori del Baix Maresme que circula al seu primer tram i que segueix actualment la carretera de Mata passant des de Sant Cebrià de Vallalta fins a Sant Martí d'Arenys de Munt, Sant Vicenç de Montalt i Llavaneres. A partir d'aquí es converteix actualment en camí sorrenc i passa per Sant Martí de Mata, Sant Sadurní de Noya, Figuera Major, Argentona, prop de Sant Jaume de Trajà i Sant Martí de la Pujada, les Brolles de l'Abril prop del castell de Burriac, la carena de Sant Mateu, prop de Vilassar i Premià, fins a can Sentromà de Tiana i a partir d'aquí entraria al pla de Barcelona (CLARIANA, 1987; CLARIANA, 1989, p. 13).

Un altre element important d'aquest camí a nivell estratègic, a banda de les capelles i elements defensius esmentats, és el mas Sentromà, des d'on es domina el pas natural del Maresme vers el pla de Barcelona. Dins l'aspecte defensiu el mas posseeix també una torre de defensa de secció semicircular i de tres pisos d'alçària. Els murs d'aquesta estructura estan peraltats al pis inferior i formen una secció cònica fins a l'alçada del primer pis. A partir d'aquí continua amb una estructura cilíndrica de secció semicircular. A la torre trobem dues filades d'obertures. Al primer pis hi ha unes petites finestretes quadrades adintellades i formades per quatre pedres regulars. A l'alçada del segon pis presenta tres petites finestres amb arcs de mig punt rebaixats fets amb dovelles de pedra treballades irregularment. El mur, de reble, utilitza morter de calç, pedres irregulars situades de

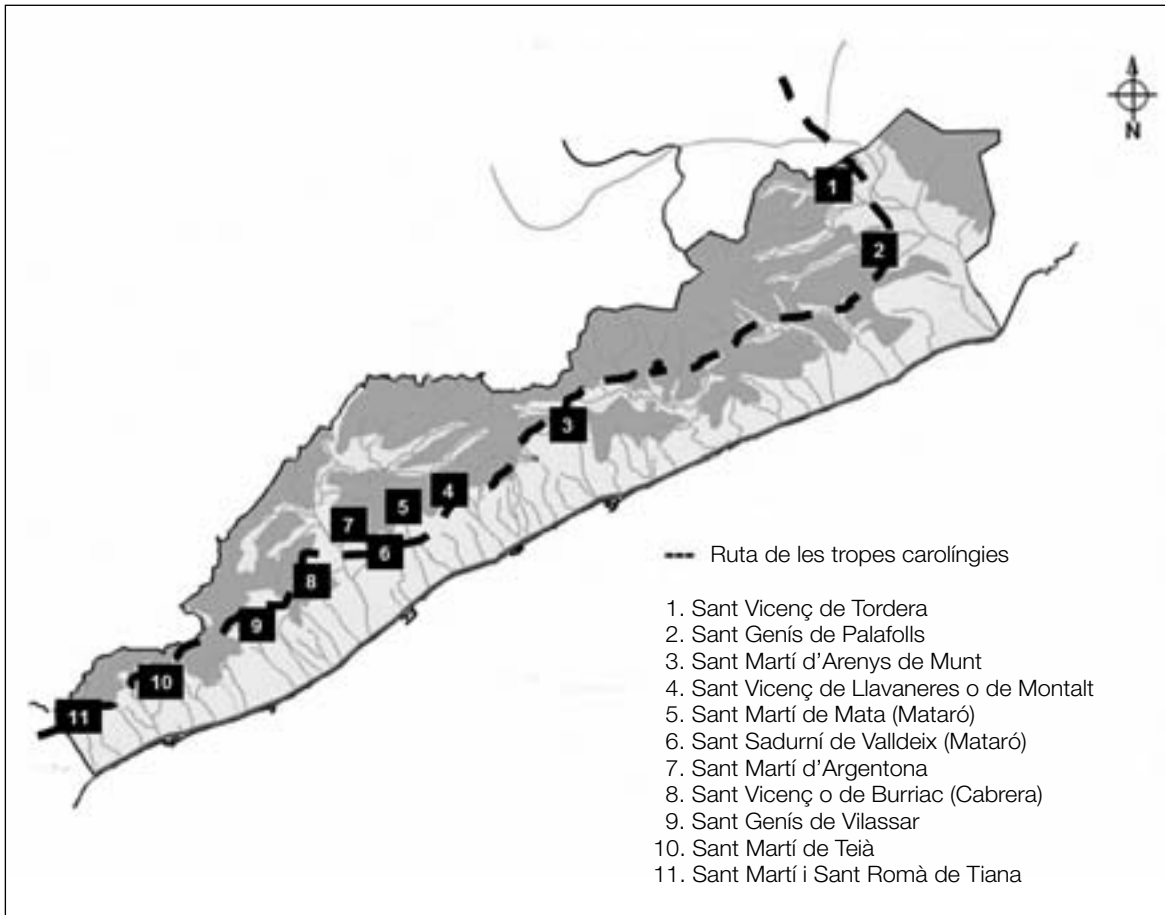

Figura 1. Pas de les tropes carolíngies pel Maresme en la conquesta de Barcelona (800-801). Joaquim Graupera, 2008.

forma molt anàrquica sense fer filades perfectes. La torre està reforçada amb un contrafort de secció triangular fins a l'alçada del primer pis.

Aquesta estructura defensiva, d'arquitectura militar preromànica, podria tenir l'origen franc en la fortificació carolíngia que deuria preservar l'entrada del Baix Maresme des del pla de Barcelona.

Segurament, en la conquesta de Barcelona, els francs deuriem establir en aquest lloc un campament o assentament per tal d'enfortir i preparar l'atac de conquesta a la ciutat. A partir d'un estudi recent sobre la capella del mas Sentromà de Tiana (VELLVEHÍ-GRAUPERA, 1997, p. 87-89), s'ha vist que aquesta capella tenia una doble advocació: sant Martí i sant Romà. Aquest element ajudaria a entendre com seria possible una doble advocació de la capella. Hi hauria el sant titular, sant Romà, que tindria culte a aquesta capella des dels temps dels primers cristians i una segona advocació, no tan significativa de sant Martí, imposada per les milícies franques (GRAUPERA, 1992, p. 27-36).

Bibliografia

ALBERT, E. (1973): *D'Iluro a Mataró. El Maresme del s. V al s. XIII*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana Ed. Dalmau. (Premi Iluro, 20).

CARRERAS, F. (1891): *Argentona històrica*. Barcelona: La Renaixença. 2a ed. Facsimil, Argentona: Ajuntament d'Argentona. La Juliana, 1982.

CLARIANA, J. F. (1987): «Aproximación a la red viaria de la comarca del Maresme», dins *Simpòsi «La red Viaria en la Hispania Romana»*. Tarragona: Centro de Estudios Turiasonenses. Fundación «Institución Fernando el Católico».

CLARIANA, J. F. (1989): «Les vies de comunicació del Maresme a l'antiguitat: estat de la qüestió», dins *V Sessió d'Estudis Mataronins, 7 de maig de 1988, Comunicacions presentades*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria; Patronat Municipal de Cultura; p. 7-32.

CUYÀS, J. M. (1931): «Masies badalonines. Can Sentromà», dins *Butlletí de la Secció Excursionista de Badalona*, núm. 4 (set.-oct. 1931), p. 6 i 7.

FÀBREGA, À. (1995): *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Vol. I. Documents dels anys 844-1000*. Barcelona: Arxiu Capitular de la Catedral. (Sèrie IV: Fonts documentals. 1. Diplomatari de la Catedral de Barcelona, Volum 1).

FITA, F. (1902): «La ciutat d'Alarona (Mataró) a mediados del s. X», dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. XLI, Madrid, p. 347-348.

GRAUPERA, J. (1989a): «La capella pre-romànica de Sant Martí d'Argentona. Estat de la qüestió», dins *V Sessió d'Estudis Mataronins, 7 de maig de 1988, Comunicacions presentades*. Museu. Mataró: Museu Arxiu de Santa Maria; Patronat Municipal de Cultura, p. 33-40.

GRAUPERA, J. (1989b): *La capella pre-romànica de Sant Jaume de Trajà (Argentona)*. Mataró: Museu Comarcal del Maresme; Grup d'Amics de l'Art Romànic del Maresme. (El Maresme romànic, II).

GRAUPERA, J. (1992): «El culte a Sant Martí de Tours en el Maresme durant el pre-romànic i el romànic», dins *VIII sessió d'estudis mataronins. 19 d'octubre del 1991. Comunicacions presentades*. Mataró: Museu Arxiu de Santa Maria; Patronat Municipal de Cultura, p. 27-36.

GRAUPERA, J. (1998): «La capella de Sant Martí de Mata», dins *Papers de Mata*, núm. 1. Mataró: Junta de l'Obra de les ermites de Sant Miquel i Sant Martí de Mata.

GRAUPERA, J. (2000a): «El Baix Maresme durant el període carolingi. De la conquesta a l'organització del territori», dins *XVI Sessió d'Estudis Mataronins. 27 de novembre del 1999. Comunicacions Presentades*. Mataró: Museu Arxiu de Santa Maria; Patronat Municipal de Cultura, p. 75-88.

GRAUPERA, J. (2000b): «L'arquitectura religiosa dins l'arquitectura militar. Les capelles dels castells en el Baix Maresme», dins *Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme. Actes. Del 13 al 30 d'octubre de 1999*. Mataró: Grup d'Història del Casal, p. 81-86.

GRAUPERA, J. (2001): *L'arquitectura religiosa preromànica i romànica en el Baix Maresme*. Vol. 1. Argentona: La Comarcal edicions.

GRAUPERA, J. (2002): *L'arquitectura religiosa pre-romànica i romànica en el Baix Maresme. Monografies*. Vol. 2. Argentona: La Comarcal edicions.

GRAUPERA, J. (2003): «L'organització de l'espai i models de poblament del Baix Maresme», dins *L'organització de l'espai i models de poblament. III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme. Actes. Del 20 d'octubre al 7 de novembre de 2001*. Mataró: Grup d'Història del Casal, p. 23-40.

GRAUPERA, J. i BRIANSÓ, A. (fot.) (2007): *El Mares-*

me medieval. Barcelona: March Editors, 2007 (Catalunya medieval).

SALRACH, J. M. (1993): *Història de Catalunya. Vol. II. El procés de feudalització*. Barcelona: Ed. 62.

PALOU, H. (2003): «L'organització de l'espai i formes de poblament a l'Alt Maresme a l'edat mitjana», dins *L'organització de l'espai i models de poblament. III Jornades de Història i Arqueologia Medieval del Maresme. Actes. Del 20 d'octubre al 7 de novembre de 2001*. Mataró: Grup d'Història del Casal p. 41-59.

PLADEVALL, A. (1980): «Sant Vicenç» dins *Enciclopèdia Catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana. Vol. 15; p. 416.

PLADEVALL, A. (1992): «Sant Martí d'Arenys de Munt», dins *Catalunya romànica. Vol. XX. El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 450.

RIBAS M. (1975): *El Maresme en els primers segles del Cristianisme*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana. (Premi Iluro, 24).

RIBER, LI. (1919): *Els sants a Catalunya. Vol. II El Cicle Visigòtic*. Barcelona: Ed. Catalana (Biblioteca Catalana).

RIUS, J. (1945): *Cartulario de Sant Cugat del Vallès. Vol. I*. Barcelona: CSIC. Secció d'Estudis Medievals de Barcelona. (Textos y Escritos de la Corona de Aragón, vol. III).

SANTOS, G. (2003): «El paper de les comunicacions al Maresme Medieval», dins *L'organització de l'espai i models de poblament. III Jornades d'Història i Arqueologia Medieval del Maresme. Actes. Del 20 d'octubre al 7 de novembre de 2001*. Mataró: Grup d'Història del Casal, p. 71-82.

VELLVEHÍ, J. i GRAUPERA, J. (1997): «Notes sobre la localització de les capelles romàniques de Sant Martí de Montgat i Santa Susanna d'Alella», dins *XIII Sessió d'Estudis Mataronins, 28 de novembre de 1996, Comunicacions presentades*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria; Patronat Municipal de Cultura, p. 79-97.

VELLVEHÍ, J. (1992a): «Sant Genís de Palafolls», dins *Catalunya romànica. Vol. XX. El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 506-507.

VELLVEHÍ, J. (1992b): «Sant Vicenç de Tordera» dins *Catalunya romànica. Vol. XX. El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 453.

VILARDEBÓ J. (1926): «Església parroquial de Sant Vicenç de Llavaneres», dins *Bloc Mataroní (1926)*. 2a ed. *Bloc Mataroní. Una manera de fer història*. Mataró: Patronat Municipal de Cultura; Ed. Altafulla. (Caps de bou, 16), p. 707-709.